

Inge Lise Pedersen

500 års landbohistorie spejlet i talesproget

– De danske dialekters død i fire akter

Sproget er et samfunds lyd. Landboernes talesprog til forskellige tider giver derfor et lydbillede af, hvordan bondesamfundet har været struktureret, hvilke relationer der har været til omverdenen, og hvilket forhold der har været til magthaverne. Det betyder ikke uden videre, at sproget er et produkt af det samfund det tales i, men snarere at der er en vekselvirkning mellem sprog og samfund. Selv om der i artiklen fokuseres på talesproget, inddrages skriftsproget indimellem, når det er relevant for at forstå talesprogets udvikling. Danske bønder har traditionelt talt dialekt, men dialekterne har lige siden middelalderens slutning i stigende grad været under pres. Det danske landbosamfunds historie set gennem talesproget kan derfor skildres som et drama i fire akter, der handler om dialekternes kamp for overlevelse i samspil med de ændringer, som sker med bøndernes livsformer fra 1500-tallet til nutiden.¹

Hvordan taler bønder?

I de fleste traditionelle bondesamfund har man talt dialekt, det vil sige et talesprog der er geografisk defineret. I område A talte stort set alle dialekt a, mens naboerne i område B talte dialekt b. Kun de få der helt eller delvis stod uden for bondestanden, eksempelvis præsten, degnen, læreren, eventuelt mølleren foruden godsejeren og nogle af proprietærerne, og i senere tid dyrlægen og visse handlende, men sjældent håndværkere, skilte sig ud ved ikke at bruge den lokale dialekt. Sådan har sprogtilstanden også været i Danmark, og med visse modifikationer varede denne tilstand til et stykke ind i 1900-tallet. I nogle egne af landet længere op mod nutiden end i andre. I dag er Danmark sandsynligvis det land i Europa hvor dialekterne står svagest. Det kan ikke forklares med at det er et lille sprogområde, som aldrig har haft så mange særudviklinger og derfor heller ikke så store indbyrdes forskelle som de større sprogområder. I 1800-tallet er danske dialektforskelle mindst lige så store som norske og svenske og hollandske, og kan måske også måle sig med tyske dialektforskelle, selv om disse har haft et langt større sprogområde til at udvikle sig i.

Det er heller ikke muligt at finde sproginterne forklaringer på, at netop danske dialekter har tilnærmet sig til hinanden og til standardsproget i højere grad og hurtigere tempo, end tilfældet har været i nogen af vore nabolande,

hvor der tales meget beslægtede sprog. Den hastige sprogforandring blandt danske bønder må ses i sammenhæng med sociale og mentale forandringer i bondestanden i øvrigt.

Set fra dialekternes side er der tale om en langstrakt kamp for overlevelse. Den ser lige nu ud til at være tabt, og det er ikke overraskende, når man betænker at den har varet næsten 500 år, og når man ser hvilke kræfter dialekterne er oppe imod. I det lys er det mest overraskende måske at dialekterne ikke er bukket under for længst.

Der er en lang række forhold som er bestemmende for hvor godt dialekterne trives. I fremstillingen her vil der blive lagt vægt på ideologiske, demografiske, sociale, samfundsmæssige og teknologiske forholds indvirken på talesproget i forskellige perioder. Alle fem områder har betydning for dialekternes vitalitet, men ikke altid lige stor betydning; derfor vil snart den ene snart den anden faktor blive fremhævet.

Dramaets fire akter

Dialektdramaet har fire akter, hver med udgangspunkt i et symbolsk årstal.

1. Akt: 1536 Reformation og skriftlighed: uniformering af sproget.

2. Akt: 1788 Landboreformer og individualisering.

3. Akt: 1857 Næringsfrihed og urbanisering: det modernes gennembrud.

4. Akt: 1958 Fælles skolelov for land og by og kulturelt opbrud.

De to første årstal, repræsenterende reformation og bondefrigørelse, hører til de kendteste årstal i Danmarkshistorien, de to næste har en mere ydmyg placering, men står hver for sig som symboler på en omfattende forandringsproces.

Næringsfriheden fjernede efterhånden købstædernes eneret på handel og håndværk og banede vejen for stationsbyer og dermed for en gradvis urbanisering af landet og for en større erhvervsdifferentiering uden for købstæderne. Det er en periode præget af moderniseringer og karakteriseret ved, at moderniteten også begynder at gøre sig gældende mentalt.

Skoleloven i 1958 er normalt ret upåagtet, men den kan ses som en symbolsk besegling af den stadig større udligning mellem land og by. Fra nu af er der principielt samme læseplan og de samme uddannelsesmuligheder for landbørn og bybørn, hvilket betød, at den særlige landbøkultur mere eller mindre brød sammen i dette tiår.

Tredje og fjerde akt fylder mere i fremstillingen end de to første, eftersom en egentlig dialektforskning først opstod i 1850'erne, og vi i det hele taget har en meget mere omfattende viden om talesproget efter 1850, end tilfældet er for de tidligere perioder.

Første akt: 1536 Reformation og skriftlighed: uniformering af sproget

I middelalderen og hvad der gik forud, var samfundet mundtligt i en grad som vi slet ikke kan forestille os. Den herskende religion, kristendommen, var og er ganske vist en skriftreligion, for så vidt som den bygger på en helligskrift, men Biblen var ikke en tekst man læste, men en bog man svor ved. Den var heller ikke tilgængelig på modersmålet, og i øvrigt var læsekyndigheden ringe og formentlig næsten ikke-eksisterende uden for byerne. Beherskelse af skriftlighed var stort set identisk med latinkyndighed. Af skrevne tekster på dansk forelå hen imod middelalderens slutning landskabslovene og visse købstadslove, nogle gildes- og lavsskråer fra købstædernes købmænds- og håndværkerkredse, samt nogle helgenlegender og enkelte oversatte versfortællinger. Fra 1400-tallet blev dansk i stærkt stigende grad brugt ved affattelse af breve og aktstykker samt regnskaber.

Der er mange indicier på, at det i højmiddelalderen var mundtligheden der blev anset for primær, for eksempel henviser lovteksterne ikke til andre paragraffer, men nævner i nogle tilfælde at noget er tidligere omtalt, og der er spredte oplysninger om at lovene blev foredraget mundtligt for offentligheden en gang om året.

Renæssance og reformation vendte op og ned på dette. Renæssancen førte til en opvurdering af skriften, den samtidige teknologiske landvinding, bogtrykkunsten, skabte i sig selv større uniformitet, og medførte at skriftligheden blev udbredt i en helt anden grad end før, og den førte også ret hurtigt til større læsekyndighed på modersmålet, specielt i byerne.

Reformationen byggede på dette, men ikke nok med det. Luthers besværgende *Sola scriptura*, »skriften alene«, var ganske vist et teologisk udsagn, der skulle sikre at fundamentet for den kristne tro ikke skred, men den stærke betoning af skriften og af uniformiteten kom til at række langt videre end teologien, og bogtrykkunsten og den større læsekyndighed betød at mange flere mennesker mødte dansk i skriftlig og relativt ensartet form.

Samtidig blev de første grundsten lagt til et talt standardsprog, også kaldt rigsmål. En af disse grundsten var den uniformerede skrift, som dannede grundlag for et offentligt talesprog, der var meget skriftnært. Man udtalte for eksempel *havde, lagde, sagde* bogstavret, og *mig, dig, sig* rimede på ord på *-lig*, og *ét* rimede på *det*, og denne udtale blev brugt blandt andet i »*offentlig Oration og Prædiken*«. ² Meget taler for, at denne bogstavrette udtale kan føres tilbage til Luthers anbefalinger til de nye evangeliske præster om at bruge en bogstavret udtale i deres prædikener. De lokale dialektale talesprog rundt omkring i Tyskland var meget forskellige, og Luther anbefalede at præsterne af pædagogiske grunde lagde skriften til grund for deres prædikensprog. Tilsvarende kan

man forestille sig i Danmark. Sjællands første evangeliske biskop, Peder Palladius, er ganske givet vokset op som jysktalende, og der er nogle få jyskheder i hans skriftsprog, men det er ikke sandsynligt at han har talt vestjysk på sine visitatsrejser rundt på Sjælland. Eftersom man kopierede alt efter Wittenberg, har man sikkert også overtaget Luthers anbefaling af en bogstav nær udtale til præsterne.³

Holdningen til dialekter i 1600-tallet

I takt med at skrift og uniformitet blev plusord, tabte talesproget i al dets mangfoldighed værdi. Den ideologiske nedvurdering af dialekterne tog fart i denne periode. Der opstod en mundtlighed på skriftens grund, og da skriften blev rettesnor for talen, blev afvigelser fra skriften opfattet negativt.

Et af de tidligste udsagn stammer fra Søren Poulsen Judichær, rektor i Vordingborg. Han hævder at »*reen oc siirlig Danske*« er »*dend Danske Stiil som her i Siælland iblant de Lærde brugelig er*«, ikke »*end groff oc gemeen Bondetale eller Pladder-Verck*«. ⁴ Dialekt er altså det rene pladderværk – det er i det mindste rene ord for pengene. Og Judichær står ikke alene med sin nedvurdering af dialekterne. For selv om de danske grammatikere i 1600-tallet strides heftigt om, hvad normen skal være, så er de enige med Peder Syv om, at man talte »*noget bredt og usirligt*« på landet,⁵ og at »*Landsprogene*«, som de landlege dialekter blev benævnt i datiden, ikke var efterlignelsesværdige.

Det kunne ganske vist se ud som om Peder Syv er mere positivt indstillet over for sjællandsk, når han skriver følgende: »*Da er Talen ret, naar den er, som forstandige Sjællandske Folk sirligen og i Forsamling tale ikke som de alt for snare Ordkortninger falde i gemeen Tale*«. ⁶ Men man skal ikke lade sig narre af at Syv nævner sjællændere som mønster. Han mener ikke folk der taler sjællandsk dialekt, men uddannede »*forstandige*« folk, der behersker det sirlige sprog som tales offentligt »*i Forsamling*«. Sjællandsk dialekt er det han omtaler som »*de alt for snare ordkortninger som falder i gemeen Tale*«, og dermed er han ganske på linje med flere andre ældre grammatikere, der nævner at den gemene mand forkorter og fordærver ordene.

På det sprogideologiske plan havde dialekterne tabt slaget allerede i 1600-tallet. Men et er ideologien, noget andet er de samfundsmæssige forhold i almindelighed, og de begunstigede i en vis udstrækning dialekterne.

Sprogideologi og sproglig praksis i et standssamfund

Synet på bøndernes sprog hang formentlig også sammen med at de udgjorde den laveste stand, hvis opgave var at føde de andre stænder. Både i 1600- og 1700-tallet var det danske samfund et standssamfund, godt understøttet ideologisk af kirken »*Jeg i mit kald og stand min Gud og fader kan tilbørligt dyr-*

ke«.7 Det betød, at enhver helst skulle blive i den stand som han/hun var født ind i. Social mobilitet var ikke efterstræbt. En af følgerne var, at nok så man ned på bøndernes sprog, men man gjorde sig endnu ingen forestillinger om, at de skulle ændre deres sprog. Så længe de blot sørgede for at producere det nødvendige, gjorde det ikke noget at deres sprog var det rene pladderværk.

Snart blev der også lagt hindringer i vejen for bøndernes geografiske mobilitet. Fra 1701 var der forbud for unge mænd af bondestanden mod at forlade godsets område af hensyn til deres militærtjeneste i Landmilitzen. Dette stavnsbånd, som efterhånden blev udvidet til at gælde hele landet og et større og større antal år for det enkelte individ, havde en gunstig virkning på de lokale dialekter, idet det nedsatte den geografiske mobilitet drastisk.

Samtidig virkede den sociale struktur i bondesamfundet sprogbevarende. Standstankegangen kombineret med forkærligheden blandt godsejere for egalisering af fæstegårdene skabte et meget egalitært lokalsamfund, og den fremherskende bebyggelsesform med tæt beliggende gårde i landsbyer medvirkede sammen med driftsmetoderne med fællesdrift til at skabe tætte sociale netværk i landsbyerne. Alt sammen faktorer som vi ved influerer på sprogbugen.

Bebyggelsesstrukturens indflydelse på dialektforholdene har vi et indicium på, i det faktum at der er flere lokale dialektgrænser i områder med landsbybebyggelse end i enkeltgårdsområder. I Vestjylland er der således færre dialektforskelle og mere gradvise overgange fra nord til syd end i Østjylland. Denne forskel kan tænkes at blive forstærket af at den gode jord i det østjyske gjorde det lettere at være hjemmefødning, mens de vestjyske bønder langt op i tiden

Figur 1. Dialektkort fra den jyske ordbog, der viser hvad der svarer til -d efter kort vokal. Copyright www.jyskordbog.dk

oftere havde binæringer eller tog på sæsonarbejde og i det hele taget var mere mobile, især i sydgående retning.⁸ Det er vanskeligt at forklare dialektkort på anden måde.

Anden Akt: 1788 Landboreformer og individualisering

Med gennemførelsen af landboreformerne, her symbolsk knyttet til forordningen om løsningen af stavnsbåndet i 1788, var dialekterne ikke blot oppe mod den herskende sproglige ideologi. Efterhånden forsvandt også meget væsentlige samfundsmæssige og sociale betingelser for at opretholde et dialektsamfund.

Landboreformerne og hvad deraf fulgte vendte op og ned på bondesamfundet. Intet var som før. Løsningen af stavnsbåndet medførte, at den geografiske mobilitet blev større, udskiftningen og ikke mindst den overgang til selveje som var en indirekte følge af reformerne førte til større indbyrdes sociale forskelle i landbosamfundet. Med udflytningen blev gårdene og husene spredt over det tidligere åbne land, og grænsen mellem bebygget og ubebygget område mere uklar. Men først og fremmest var alt hvad der skete udtryk for en øget individualisering, hvad enten denne ses som årsag eller virkning.

Antropologer hævder, at det er fælles for traditionelle bønder at de er fatalister, gør modstand mod forandringer og har et lavt ambitionsniveau. Individets behov er underordnet familiens, og bønderne er orienteret mod hjemstavnens.⁹ Netop antropologisk inspirerede historiske og empiriske undersøgelser af konkrete lokalsamfund¹⁰ modificerer denne lidt bastante antagelse, som derfor heller ikke uden videre er lagt til grund for denne fremstilling. Det bør dog ikke dække for, at antropologernes synspunkt passer godt med den sproglige virkelighed. Hvis antropologerne har ret i at disse træk i en vis udstrækning er karakteristiske for bønder, kan de være en medvirkende årsag til at dialekter lever godt i traditionelle bondesamfund, for alle de nævnte træk virker positivt ind på et lokalt og standsbetonet talesprog.

Landboreformerne bundede i de oplysningstanker der havde spredt sig i anden halvdel af 1700-tallet, og de forudsatte at bønderne ændrede deres traditionelle holdninger og praksis. At de i mindre grad opfattede ting som skæbnebestemte, ikke var så autoritetstro (eller i hvert fald skiftede autoriteterne ud med en ny type), blev ambitiøse og kalkulerende og i højere grad handlede som individer end i et kollektiv. Hjulpet godt på vej af pietismen, der også var langt mere individualiserende end den ortodokse lutherdom.

Bondeerhvervet blev individualiseret, med øgede forskelle til følge mellem de dygtige og de mindre dygtige og mellem bondestanden og husmandsstanden. Både fra gårde og hovedgårde blev der udstykket parceller, hvor nye småbrug blev oprettet, og antallet af husmandsbrug voksede kraftigt i løbet af

1800-tallet,¹¹ selv om der er store regionale forskelle på deres antal og vilkår.¹² Bonden skulle nu lære at være en nyttig borger, og skulle inddrages i det nationale, almenoplysende og opdragende projekt. Derfor skulle bønderne fra nu af ikke blot lære at læse af hensyn til deres sjæls frelse, men også bruge deres læsekyndighed i praktisk sammenhæng til at blive dygtigere landbrugere. Og de skulle derfor også lære at skrive og regne.

Øget skrivekyndighed og hetz mod dialekterne: Skolen som redskab for sproglig standardisering

I takt med at der fra officiel side blev ivret for skriveundervisning, blev der hetzet mod dialekterne, som man mente hindrede bønderbørnene i at lære at stave korrekt.

Dyrkelsen af det nationale, som satte ind i 1800-tallet, og fremhævelsen af modersmålet, som i dansk sammenhæng hovedsagelig forstås som det fælles skrevne sprog, styrkede heller ikke just dialekternes stilling.

Vi kan se det i tidens litteratur, hvor det i stigende grad blev udpenslet, hvor umulige og ubrugelige dialekterne var. For eksempel skrev P.M. Nødskov i sin *Beskrivelse over Thiimgaard og Thim Sogn* fra 1787: »*Thim Sogns Sprogart, ligesom og hele Jyllands, er en fordærvet Udtale af det Danske Sprog. Det er utrolig saa vanskabt som den Jydske Dialect er*«. ¹³

Når det danske sprog identificeres med gængs skriftsprog, og vestjysk ikke opfattes som en selvstændigt udviklet dialekt, men simpelt hen som en måde at udtale dansk skriftsprog på, så må det føre til at denne udtale regnes for fordærvet, ja, vanskabt. Dialekter er ikke noget i sig selv, men at betragte som talefejl.

Det samme blev doceret for de kommende lærere i almueskolen, blandt andet i Frederik Plums *Haandbog for Lærere* fra 1802. Heri hedder det:

»*Det sprog, Børn af Almuen, især paa Landet have lært hiemme, er i Almindelighed saa urigtigt, og saa forskielligt fra det, der bør tales i Skolen, at de hvert Øieblik maatte misforstaae Læreren, om han ikke strax søgte at rette det. Skal de i Tide forstaae en Prædiken, en nyttig Bog, eller Anordningerne, de have at efterleve, og bevares for tusende falske Begreber i det daglige Liv, i Omgang og Handel med deres Medmennesker, saa maae de ogsaa i Tide giøres bekiendte med det rigtige Sprog... Læreren maae sørge for, at børnene give de ting, som nævnes, rette Navne. Man veed, hvilke forunderlige Udtryk Folk af Almuen ofte bruge for at tilkiendegive hverandre deres Tanker. Mangen Gang sige de noget ganske andet med deres Ord, end de vilde sige*«. ¹⁴

Frederik Plum var en pædagogisk interesseret præst og blev senere biskop i Odense, og almueskolen var underlagt gejstligt tilsyn. Så selv om påstanden, om at bønderne ikke selv ved hvad de siger, virker grotesk, kan hans syns-

punkter ikke af den grund afvises eller betragtes som praktisk betydningsløse, men må ses som et overtydeligt udtryk for det almindelige syn på dialekter blandt de veluddannede og toneangivende i begyndelsen af 1800-tallet.

Eftersom vi ved at håndbogen var meget udbredt, kan vi også godt regne med at mange dialekttalende bønderbørn mødte denne holdning i skolen, også selv om læreren måske selv var bondesøn og var vokset op som dialekttalende. Vi ved også, at seminarieeleverne senere i århundredet blev imprægneret med den herskende standardideologi og opdraget til at vænne børnene af med at tale dialekt. De kunne på seminariet få stillet opgaver som »*Hvorledes bør en Almuelærer i sin skole forholde sig til Landskabsmaalene*«. I en disposition for besvarelse af denne opgave står der blandt andet, at læreren skal trinvis og langsomt vænne børnene til at udtrykke sig i det dannede sprog, idet de dog gerne må bibeholde »*gode udtryk og Vendinger ... for at berige Sproget*«. ¹⁵

Den nye rolle som undervisning og skole havde fået tildelt, og som blev fastslået med almueskoleloven i 1814, betød efter alt at dømme en svækkelse af dialekterne, først og fremmest fordi afstanden mellem de lokale dialekter og skriftsproget trådte klart frem i elevernes stavning. Dialekterne blev derfor anset for en hindring i tilegnelsen af et korrekt skriftsprog og følgelig nedvurderet og bekæmpet. Folkeskolen var indtil omkring 1960 et af de vigtigste redskaber til indprentningen og udbredelsen af standardsproget.

Synet på dialekt hos den ny tids bonde

De ældste bondedagbøger er stort set fra denne periode. Nogle sønderjyske er dog tidligere; den ældste begynder 1592, men denne dagbog siger ikke noget om sproget. Den moderne bonde bruger først og fremmest skriftsproget til at fastholde sine driftsresultater, men Søren Pedersen fra Havrebjerg på Vestsjælland bruger også skriften til at videregive sine erfaringer i almindelighed, andre til et godt eksempel. Han var født i 1776 og var indkaldt i meget lang tid under napoleonskrigene, og han brugte sin soldatertid til at suge til sig og notere ting som han kunne bruge i sin egen bedrift. I 1809 noterer han: »*Ieg haver ved min vandring i krigstiennesten, skiønt ieg aldrig har været uden for fødelandet, hvilket ieg tit havde ønsket, seet mange nyttige og skiønne indretninger med bygnings, markers og deslige deeles forbedrede anvendelse, som i tiden kand være et skiønt og følgeværdigt eksempel, selv i min stand*«. ¹⁶

I løbet af denne tid fik han også sit sprog slebet af, hvad han lægger stor vægt på: »*Mand lærer ogsaa i denne stand [militæret] bedre at skikke sig mellem folk af alle stender i opførsel, klædedragt og i sin talle, der snart mest bidrager til vores agtelse*«. ¹⁷

Søren Pedersen mener altså at sproget er vigtigere end både opførsel og klædedragt, når man skal begå sig. Spørgsmålet er hvad det betyder. Er det dialek-

tale udtaleformer og særdialektale gløser man skal undgå, hvis man vil respekteres som en moderne fremadstræbende borger, eller er det grove ord og udtryk som skal erstattes af mere høflige og polerede ditto, for at man kan regnes blandt de dannede? I løbet af 1700-tallet skete der en polering og finslibning af sproget, som satte tydeligere skel mellem dannede og udannede, mellem finkultur og folkekultur, end i de foregående århundreder. Det gik ikke så meget på udtalen af ordene som på ordforrådet, og det var en udvikling der også ramte en forfatter som Ludvig Holberg. Da hans tidlige værker blev genudgivet efter den pietistiske pause, måtte han udelade mange af de såkaldte »frie *ekspressioner*«, det vil sige ret direkte omtaler af fysiske forhold som fordøjelse og seksualliv. Sådanne udtryk var blevet ganske upassende i mellemtiden.

Måske er det sådanne ting Søren Pedersen sigter til, men det kan også være sjællandske udtaleformer.

Det fremgår i hvert fald af nogle fynske optegnelser fra samme tid, at der var mange bønder der skammede sig ved deres landlige talesprog, når de kom i kontakt med købstadfolk: »*Det skeede da og stundom, at én eller anden af bondestanden skamte dem ved deres eget modersmål og ville vrie det efter købstæd målet, og just dette abekatterie gjorde dem langt meere til nar....hvorfor skal en bonde tage sin hat af for en købmand, jøde eller håndværksmand. Disse er jo i grunden handels og næringsstænder, men ingen æresstænder*«. ¹⁸ Sådan skriver Eskel Sørensen fra Balslev sogn på Vestfyn, født 1771, i 1817 i et afsnit der handler om bøndernes møde med købstaden, konkret med Assens. »*Bondestanden var god nok, var den ikke så foragtet*«, skriver han andetsteds, og de forskellige notitser sammenholdt viser, at han ikke er fortaler for et moderne synspunkt om ligeberettigelse mellem mennesker. Han vil ikke afskaffe stænderne, men taler tværtimod ud fra en udpræget standsbevidsthed. Han hævder selvbevidst, at bondestanden er lige så god som de handlende og håndværkere der har hjemme i købstaden, og derfor skal bønderne holde fast i deres dialekt.

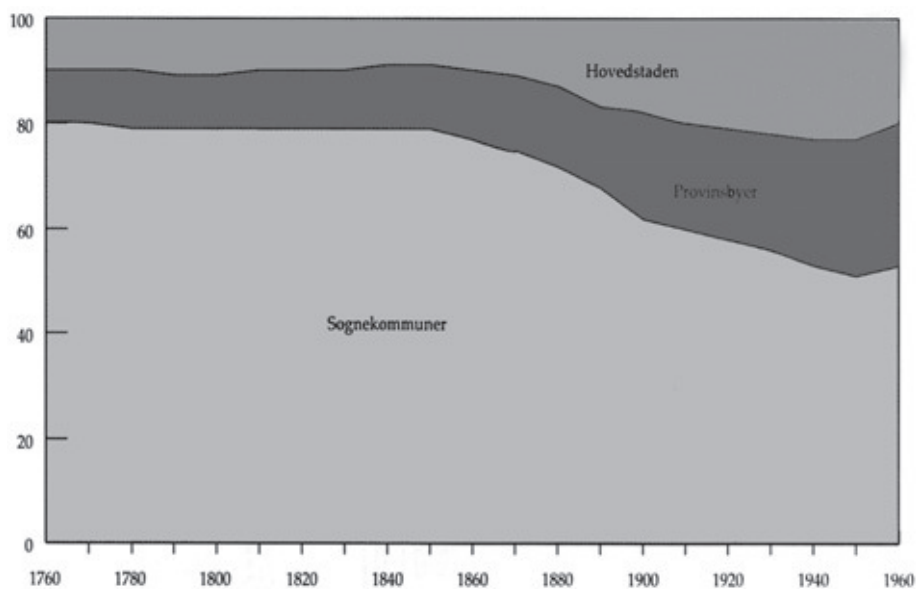
Denne dobbelthed blandt de dialekttalende bønder skal vi også møde i den næste periode.

3. Akt: 1857 Næringsfrihed og urbanisering: Det modernes gennembrud

I anden halvdel af 1800-tallet sker der en gennemgribende modernisering af det danske samfund. Det er vanskeligt at finde ét og kun ét symbolsk årstal for dette, hvis man vil fastholde perspektivet og se udviklingen i relation til bondesamfundet. Når 1857 og loven om næringsfrihed er valgt, skyldes det at denne lov markerer begyndelsen på en udvikling, der fjerner flere og flere forskelle mellem land og by. Fra nu af må håndværkere og andre næringsdrivende ned-

sætte sig også uden for købstæderne. Det får i den følgende tid stor betydning, blandt andet for de fremvoksende stationsbyer.

Virkningen af moderniseringsprocesserne indtræffer ikke straks og heller ikke samtidig i alle egne, og moderniteten breder sig heller ikke jævnt, men optræder mere sporadisk. Men meget er i gære i 1850'erne, og det gærer alle vegne og i alle grupper, fra det demokratiske røre med indførelsen af folkestyre i 1849 til nedbrydningen af Københavns fæstningsvolde og den efterfølgende heftige byggeaktivitet på broerne. Det særlige for den danske udvikling er, at bønderne er så meget i front, og at de er med til at trække industrialiseringen i gang.

Figur 2. Befolkningsfordelingen mellem København, provinsbyer og landdistrikter 1760-1960 i procent. Kilde: Hans Chr. Johansen: Danmark i tal. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 2005, s. 62.

De demografiske forhold omkalfatres. Fordelingen mellem land- og bybefolkningen var i en lang periode næsten konstant: 80 % boede på landet, 10 % i hovedstaden og andre 10 % i provinsbyerne. I anden halvdel af 1800-tallet ændredes dette forhold afgørende i byernes favør, selv uden at medregne stations-

byerne, og selve denne forskydning må ikke lades ude af betragtning, når man ser på dialekternes status.

Fælles for alle disse ting er, at de gør forskellene mindre mellem forskellige samfundsgrupper og grænserne mere flydende mellem land og by. Det passer næsten for godt ind i billedet, at der i 1856 udsendes et cirkulære om faste efternavne, fælles for alle slægtled. Indtil da havde et af kendetegnene på, at man var bonde været brugen af patronymikon og deraf følgende skift af efternavn fra generation til generation, mens andre samfundsgrupper for længst havde taget fast slægtsnavn i brug. Fra nu bliver også navneskikken principielt den samme – men dog ikke mere ensartet end, at det i de næste generationer er et bondsk træk at have et -sen-navn, som jo ikke er andet end en fastfrysning af sidste generations patronymikon.

Det er en integrationsbevægelse, hvor de klart adskilte stænder i det gamle standssamfund integreres som borgere i det nye demokratiske samfund. En integration som så modvirkes af, at der med industrialismen opstår en ny opdeling af samfundet, en klassedeling. Den får også sproglige konsekvenser, specielt i de større byer og tydeligst i København, hvor der opstår klart adskilte sociale dialekter, men denne udvikling lades ude af betragtning i denne artikel, hvor fokus er et andet sted.

Moderniseringen af bondesamfundet

Det er ikke kun det danske samfund, der moderniseres i slutningen af 1800-tallet, det er en generel europæisk udvikling. Derimod er det noget særligt for den danske samfundsudvikling, at moderniseringen af landbruget og af landbosamfundet er så tidlig og så omfattende, sammenlignet med nabolandene, og dette forhold må tillægges stor betydning for dialekternes stilling og for de ændringer, der sker i de dialektdominerede sprogsamfund.

De sociale forskelle inden for bondestanden vokser stadig, og husmændene opfatter sig i stigende grad som en selvstændig gruppe og danner deres egne organisationer. Også forholdet mellem gårdmandsfamilien og tjenestefolkene ændres og får i højere grad karakter af et formelt ansættelsesforhold, og det bliver mange steder almindeligt, at tjenestefolkene spiser for sig selv i borgestuen eller folkestuen. Med større sociale forskelle inden for lokalsamfundet vokser også tilbøjeligheden til at markere disse ved at tale forskelligt.

Det væsentligste i relation til dialekternes stilling er at bønderne bliver moderne markedsorienterede landmænd, men det er også vigtigt, at de bliver det som andelsbønder. Organiseringen i andelsselskaber betyder at der dannes nye lokalt funderede sociale netværk, til delvis afløsning af det gamle landsbyfællesskab. Dertil må føjes de mange foreninger, der opstår i det moderniserede bondesamfund, som udgør en anden slags netværk, der i højere grad er baseret

på personlige valg, men som også er lokalt eller eventuelt regionalt funderede. Men først lidt om de ideologiske forhold.

Højskolen og dialekterne

Man kommer ikke uden om højskolen, når man vil forstå, hvordan bondestanden blev moderniseret. Samspelet mellem højskole og andelsbevægelse har været tematiseret i mange skildringer af perioden, om end der måske ikke er fuld enighed om, hvor stor højskolens indflydelse har været. Den diskussion vil jeg ikke komme ind på, men til gengæld se lidt nærmere på spørgsmålet om bøndernes (især gårdmændenes) eventuelle borgerliggørelse og højskolens rolle i dette spørgsmål, som har en vis betydning for at forstå de talesproglige forandringer.

I relation til dialekterne spiller højskolen en flertydig rolle. Der er en vis spænding mellem ideologi og praksis hos grundtvigske højskolefolk og en klar konflikt mellem de grundtvigske og bjørnbakske skoler.¹⁹

Lars Bjørnbak, der politisk hørte til Bondevennerne og formulerede slagordet »*Kundskab er Magt, Uvidenhed Trældom*«, lagde vægt på kundskabstilegnelse og tilegnelse af urbane manerer. Det var en klar assimileringstrategi: hvis bønderne ville frem, skulle de aflægge de bondske manerer, herunder dialekten, og lære at spise med kniv og gaffel. Bjørnbak opfattede dialekten som et trællemærke og mente at opretholdelse af dialekten ville betyde, at man opretholdt standsforskellen. Dialekten skulle altså afskaffes af sociale grunde.

Bjørnbak (1824-78) var opvokset i Vendsyssel, hvad man efter sigende tydeligt kunne høre på hans sprog, men han havde aflagt de mest markante dialekttræk, og ivrede for at eleverne på hans skole i Viby ved Århus holdt op med at sige *a* og gik over til standardsprogets *jeg*, som han påstod var det smukkeste ord i det danske sprog. Han fik en ikke ubetydelig indflydelse på Århusegnen, hvor hans elever bevidst bekæmpede dialektbrug i foreningslivet. Formentlig er den bjørnbakske indflydelse også en del af forklaringen på at dialektnivelleringen satte tidligt og kraftigt ind i dette område, jævnfør nedenfor.

Heroverfor markerede de grundtvigske højskolefolk sig ved en opvurdering af dialekterne. Bonden var folkets kerne, og bondens modersmål var lige så smukt og godt som københavnernes sprog, lige så vel som hans livsgerning stod fuldt på højde med andre samfundsgruppers. Sagde man. Man opvurderede altså dialekterne på det ideologiske plan, men lod det kun sjældent få konsekvenser for praksis. Ludvig Schrøder, der som forstander for Askov var toneangivende i højskoleverdenen, var bekymret for, at hans svigersøn Jacob Appels sønderjysk prægede sprog ville være en hindring for ham som lærer på Askov højskole.²⁰ Eller var han snarere bekymret for at Askov ville virke for

bondsk med en lærer med dialektpræget sprog? Vi har meget få oplysninger om, at der blev undervist på dialekt eller dialektnært sprog på de større og toneangivende højskoler som Askov – derimod har det givet fundet sted på nogle af de små, meget lokale højskoler. Undtagelsen der bekræfter reglen er en række offentlige foredrag, som Jens Lassen Knudsen holdt på Rødding højskole i 1862. Han forsøgte også ved andre lejligheder at udvide dialektens brugsområde ved at holde taler på dialekt ved offentlige møder.²¹

Jens Lassen Knudsens søn er forfatteren Jakob Knudsen, som var lærer på Askov i sine unge dage. For Jakob Knudsen var det vigtigt, at bonden holdt fast ved sit sprog, men »ikke just Dialekt«.²² Det er ikke ganske klart, hvordan det kan lade sig gøre. Sagen er, at modersmål for Jakob Knudsen hænger så uløseligt sammen med danskhed, at han må fundere modersmålet i det nationale, ikke i det lokale. »Rigssprogets tvang er den blinde plet hos Jakob Knudsen«, konkluderer Ove Korsgaard. Jeg er ikke utilbøjelig til at give ham ret.

Danske højskolefolks lunkne syn på dialekter og især dialektbrug står i grell modsætning til flertallet af de norske højskolefolk.²³ Kampen for landsmål – senere nynorsk – og dermed for større sproglig variation i Norge blev støttet varmt af danske højskolefolk, også i Askov, men det fik ingen konsekvenser for deres egen praksis.

Højskolebønderne og dialekten

Samtidig havde højskolebønderne en livsstil og en praksis der modvirkede dialektbrugen. De indgik ofte i netværk der var mere ideologisk end geografisk betingede, og det prægede også deres ægteskabsmønstre. Desuden var mange af dem med i meget organisationsarbejde, hvad der også modarbejdede en meget lokal sprogbrug. Hele deres praksis trak i retning af mindre dialekt og mere standardpræget sprogbrug.

Til den ideologiske konstruktion af højskole- og andelsbonden hørte at man levede »Et jævnt og muntert virksomt liv på jord«. Man fastholdt eller genopdagede elementer af en traditionel levevis, dyrkede folkedans, egnsdragter og husflid, men vel at mærke som noget man bevidst valgte til.²⁴ Med til ideologien hørte også en selvforståelse der nedtonede klasseforskellene på landet. De nymodens folkestuer for tjenestefolkene var forkætrede, til gengæld sørgede man ofte for at få tjenestefolk med samme holdninger. Blandt andet fungerede højskolerne ofte som de rene arbejdsformidlingscentre, det fremgår af erindringer og breve fra tidligere højskoleelever.²⁵ Det var jo lettere at være så tæt inde på livet af hinanden, når man havde de samme holdninger.

På trods af den ideologiske konstruktion og dyrkelsen af traditionelle elementer i de nye sammenhænge førte de moderne bønders praksis til en udtynning og svækkelse af dialekten. Traditionalisme virker ikke bevarende på

sprogbrugen i samme udstrækning som tradition. I 1882 karakteriserede H.F. Feilberg udviklingen således:

»den uniformerende kulturstrømning, der efterhånden trænger ind i de inderste og ensomste kroge, arbejder på, til fordel for rigssproget, mere og mere at udslutte sprogarternes ejendommeligheder...[grunden hertil tror jeg kan findes] i skolens langt større indflydelse nu end tidligere, samt i det hele åndelige opsving, som i så høj grad skyldes højskolebevægelsen.«²⁶

Feilberg, der i sit otium foruden at være dialektolog og folkemindeforsker underviste på Askov højskole, tillægger skolen og højskolen stor vægt i den standardiseringsproces der foregår.

En generation senere betragtede dialektologen Ole Widding højskolen som en smitsom sygdom, der havde angrebet og ødelagt det gamle bondeliv og dialekterne. Det fremgår af en ikke offentliggjort karakteristik af en gammel mønbo, som han har optegnet dialekt efter. *»MW er 90. En ældgammel mand der desværre er inficeret af den bacille som Bojsen førte til øen, så hans 'tradition' er ikke ren«*. Der hentydes til Frede Bojsen, der anlagde Rødkilde højskole på Møn.

Det er dialektologen, der står udenfor og betragter de dialekttalende som ædle vilde der ikke må forandre sig, men samme udvikling i retning af at gøre dialekten til noget eksotisk, der ikke må ændre sig, kan iagttages inden for højskolen, hvor dialekt fra at være et sideordnet og ligeberettiget kommunikationsmiddel bliver til et performancesprog, der kan bruges til dialektaftener på skolen, hvor elever der har (rester af) et dialektalt talesprog kan optræde for deres undrende kammerater.

Hvorfor døde dialekterne ikke i andelstiden?

Når det nu fremhæves så stærkt, at bondestanden ikke blot blev fysisk og teknologisk moderniseret i denne periode, men også mentalt præget af moderniteten, hvorfor holdt bønderne så ikke helt op med at tale dialekt?

Hvis man registrerer de ændringer der skete med bøndernes levevis, indretningen af stuehusene, påklædningsstilen med videre, tæller op hvor mange elementer der blev ændret, og undersøger hvor de nye elementer blev hentet fra, så er det nærliggende at konkludere at bønderne blev borgerliggjort. Hvis man ikke nøjes med at registrere, men analyserer nærmere hvordan de nye træk blev inkorporeret, bliver det klart, at den nye helhed der skabtes ikke var en bybo med borgeridentitet, men en moderne landbo hørende til en bestemt gruppe, gårdmændene.²⁷

Man konstruerede en moderne landmandsidentitet med en ikke ringe selvbevidsthed og gruppefølelse, og denne ideologiske konstruktion modvirkede til en vis grad den sproglige standardisering. Samtidig organiserede man dette

moderne landmandsliv både lokalt, regionalt og nationalt, både hvad angik den praktiske og økonomiske side og den kulturelle. Fra lokale andelsmejerier og kontrolforeninger og svineslagterier til gymnastik- og foredragsforeninger. Sine steder i tæt samarbejde med friskoler, efterskoler og højskoler samt valgmenigheder.

Det lokale liv blev gennemtrukket af foreninger, og med disse foreninger blev der skabt en ny udgave af lokalsamfundet med tætte og multiplekse netværk. Lidt senere kom så også et lokalt demokrati, der afsatte en række organer. Det var i vid udstrækning gårdmændene der befolkede skolekommissioner, sogneråd og menighedsråd, og det lokale demokrati og det lokale foreningsliv erstattede i en vis udstrækning det gamle landsbyfællesskab – og det var de samme grupper der dominerede det: bønderne/gårdmændene.

Det hænger selvfølgelig sammen med, at den vellykkede teknologiske og produktionsmæssige modernisering havde skabt en relativt velsitueret gårdmandsklasse, som ikke var uden selvfølelse, og som derfor indtog både den politiske og kulturelle magt i lokalsamfundene. Og højskolekulturen var til rådighed som en slags modkultur til den gamle bykultur – om end den havde indoptaget mange urbane træk. En rural finkultur, om man vil.

Set på denne baggrund er det ikke så mærkeligt at man ikke forlader dialekten helt, men i stedet modificerer den. Et standardsprog uden lokale træk ville sende signaler om at taleren var bybo, mens et lokalt præget men alligevel moderniseret sprog kunne tjene til, på en gang at signalere at taleren var moderne og havde bevaret forbindelsen med sin hjemegn og med bondestanden. Med Jeppe Aakjærs ord kunne man på den måde høre, at »*Da står en ny tids bonde på sin toft*«. ²⁸

Nivelleringen eller udtyndingen af dialekten svarer på mange måder til det man har gjort med andre sider af kulturen: man indoptager visse træk, men omdefinerer dem, så man ikke bliver bybo, men en moderne landbo.

Hvad sker der med dialekterne i andelstiden?

Det mest karakteristiske for perioden er dialektnivelleringen. Det altovervejende flertal af de dialekttalende tynder ud i de dialektale træk, så de træk der har størst udbredelse bevares, men de særgløser og lydlige træk, der kun bruges i et mindre område, lægges af. Enten til fordel for standardsprogets ord eller udtaler, eller til fordel for ord og udtaler i nabodialekterne, som virker mere acceptable, måske fordi naboerne er lidt mere moderne eller har bedre jord og derfor er mere velsituerede. Resultatet er færre og mindre forskelle mellem dialekterne.

Vestjyder holdt eksempelvis op med at sige *age*, *aksel*, *kålgård* og *sals* og erstattede disse ord med standardsprogets *køre*, *skulder*, *have* og *stuehus*, men

udtalte disse nye standardsprogsord efter dialektens regler, det vil sige *ky:ær*, *sgålær*, *haw:* og *sdåw:hus*, mens sønderjyderne for eksempel udskifter *lær* med *stige*, men udtalt på sønderjysk som *stich*. Fynboerne aflagde stort set ord som *duelse*, *hærde*, *kove*, *potet* og *pugge* og gik over til at sige *sovs*, *skulder*, *skur*, *kartoffel* og *skrubtudse*. Eventuelt beholdt man det gamle dialektord i visse anvendelser, for eksempel *fly* »skaffe, levere noget til en«, som levede videre i nogle generationer i udtrykket *fli te* (med tryk på *te*, »til«) om at lægge på bordet, det vil sige kaste negene til den der lægger i tærskværket. Man kunne eventuelt bevare dialektordet i sammensætninger, for eksempel *kilde* udtalt *kæ:lå*, der gik af brug i betydningen brønd, men blev bevaret i navnet på et tidligt spiseæble *kæ:læwlar*, det vil sige brøndæbler. I andre tilfælde overlevede en ellers glemt glose, fordi den indgik i en slags mundheld. Jeg hørte således ofte i min barndom på Vestfyn nogen sige, når de var godt sultne og satte sig til bords »nu må vi se og få stejli lagt« (egentlig »nu må vi se at få lagt bundlaget (i hæx eller logulv)«), men jeg har aldrig hørt nogen bruge ordet i sin egentlige betydning, altid kun billedligt om indtagelse af mad.

Det var ikke alle dialektale særgloser der blev udskiftet. De der havde størst geografisk rækkevidde klarede sig længst, for eksempel på Fyn *sly:* »slyde« om et løst loft af stænger over loen, lagt af (slyde)stænger, *visnæset* for næsvis, i Sønderjylland *glant*, egentlig »galant«, men med andre betydninger (for eksempel *glant føre*, »godt føre«), og i hele Vestdanmark vest for Store Bælt *kok* for *hane*.

Også for udtalens vedkommende gælder det, at de træk der har størst geografisk udbredelse ser ud til længst at holde stand mod den standarddanske indflydelse.

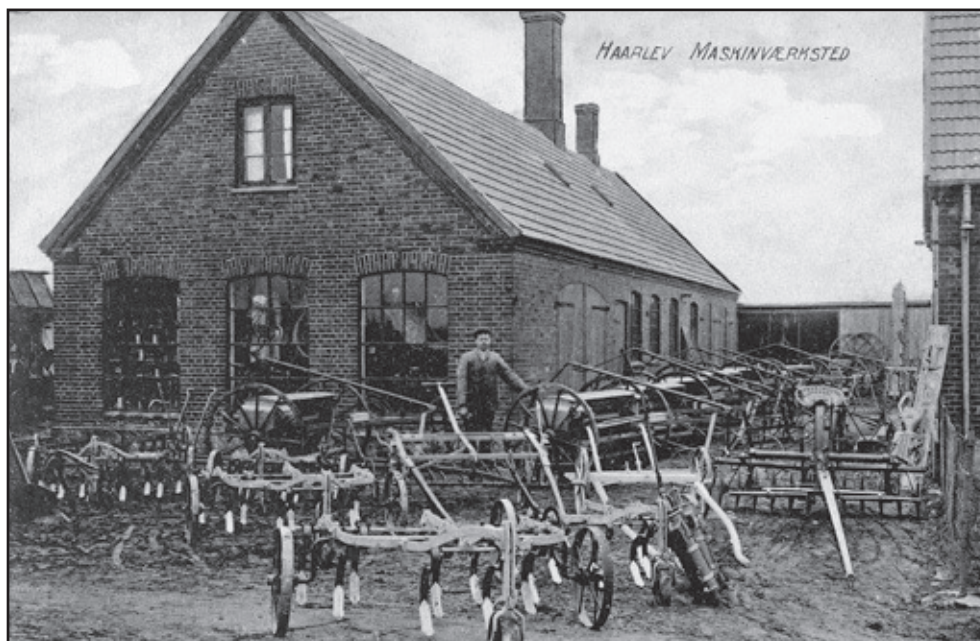
Den karakteristiske udtale uden blødt d, som er fælles for både Fyn og øerne syd for, er et eksempel på dette. Den vane har holdt godt stand, ligeledes den nørrejyske brug af w i forlyd. Nord for Limfjorden i alle ord, i det øvrige Nørrejylland kun foran bagtungevokal, det vil sige *væj*, »vej«, men *Wolle*, »Ole« og efter h, det vil sige *hwæm'* for *væm'*, »hvem«, og udtalen uden stød af ord som *hjælp*, *telt*, *mælk*, *kamp*, *kant*, *hank*, som er fælles om at have en kort vokal efterfulgt af en stemt plus en ustemt konsonant, og som er stødløse i næsten hele Vestdanmark. Mange af de diftongeringer af lange vokaler, som danske dialekter er så rige på, holdt også stand²⁹. Et mindretal af de dialekttalende, især i stationsbyerne og i områder meget tæt på byerne, tydeligst på Sjælland og på Århuseggen, udtyndede allerede i denne periode dialekten så meget, at det nok er rimeligere at sige, at de skiftede dialekten ud med et standardsprog med visse regionale træk.³⁰

Stationsbyernes vækst og betydning

Netop fremvæksten af stationsbyerne har efter alt at dømme haft betydning for sprogudviklingen. Fra senmiddelalderen og indtil slutningen af 1700-tallet var det demografiske mønster relativt stabilt, og den altovervejende del af befolkningen var landboer.

Udflytningen, der fandt sted i forbindelse med udskiftningen fra slutningen af 1700-tallet, opblødte grænsen mellem landsby og ubebygget område, men der var stadig et skarpt skel mellem landsogne og købstæder, mellem land og by. Et par generationer senere voksede en mængde småbyer frem i landdistrikterne. I første udgave af Trap 1858-60 kan man ane begyndelsen af denne udvikling, der resulterer i et stort antal bymæssige bebyggelser, i daglig tale oftest benævnt stationsbyer uanset om de er placeret ved en jernbane eller ej. Geografer har kaldt dem rurale byer,³¹ en betegnelse der meget godt indfanger deres mellemlig position mellem det rurale og det urbane.

Fremvæksten af disse stationsbyer er et karakteristisk træk ved den demografiske udvikling i Danmark og ved det danske bebyggelsesmønster, og derfor er det interessant at se hvilken indflydelse de har haft på dagligsproget.³²

Figur 3. I takt med moderniseringen af landbruget udviklede en del landsbysmedjer sig til maskinværksteder. Her Hårlev på Sjælland. Rettigheder: Det Kongelige Bibliotek.

Stationsbyerne er på mange måder afhængige af det omgivende landbosamfund, ja, man kan sige at de skylder moderniseringen af landbruget deres eksistens. Med markedøkonomien og omlægningen til animalsk produktion og den samtidige koncentration om at være landmand opstod der et servicebehov hos landboerne og en mulighed for både handel og håndværk samt senere småindustri, og med lov om næringsfrihed i 1857 blev det muligt at drive handel og udøve alle håndværk også uden for købstæderne, der indtil da havde haft privilegier. Flere steder voksede for eksempel en smedje til en virksomhed for fremstilling af landbrugsmaskiner, som i enkelte tilfælde fik et betydeligt omfang, jævnfør stednavne og produktnavne som Fraugde, Holeby og Dronningborg. Desuden tiltrak stationsbyerne nogle af landbrugets forædlingsvirksomheder, og andre institutioner som realskoler og tekniske skoler blev ofte placeret i disse byer.

Der var altså mange relationer mellem stationsby og omgivende land, og de fleste af beboerne havde landlig baggrund.

Stationsbyernes blomstringsperiode lå i perioden 1890-1910. Deres storhedstid varede altså kun en enkelt generation, men helt op i 1930'erne var de erhvervsmæssigt og befolkningsmæssigt stabile. Ifølge Stilling ligger deres betydning i at de sikrede en vis økonomisk, social og kulturel spredning. »*Landdistrikternes nye byer blev så at sige vadestedet i det danske samfund, der i slutningen af forrige århundrede tog det endelige skridt væk fra selvforsyningsøkonomien og præsenterede sig som markedøkonomien og arbejdsdelingens mekanismer i et større sammenhængende økonomisk system*«. ³³

Er stationsbyernes indbyggere landboer eller byboer?

Set i relation til sprogforandring er det vigtigt at få fat i, hvad der er karakteristisk for stationsbyernes indbyggere, og finde ud af hvordan deres forhold er til de landlige omgivelser. Hvordan identificerer de sig selv, og hvordan identificeres de af de traditionelle byboer i de gamle købstæder på den ene side og af bønderne fra de omgivende landsogne på den anden. Er stationsbyboerne landboer eller byboer? Eller har de en helt tredje identitet?

I betragtning af, at det store flertal af stationsbyernes indbyggere kom fra landet, kunne man forvente meget tætte forbindelser mellem stationsbyen og oplandet. Det er imidlertid mere kompliceret.

I de allerførste generationer var der ofte konflikter mellem den nye by og den landlige del af kommunen, som på grund af valgreglerne ofte udgjorde flertallet i sognerådet, ikke mindst om skoleforhold: Landboerne ønskede at begrænse antallet af skoledage og skolefag, fordi de havde brug for børnenes arbejdskraft, mens byboerne lagde vægt på, at specielt drengene skulle have gode faglige kundskaber, så de kunne klare teknisk skole eller handelsskole. I man-

ge tilfælde endte konflikten med at der blev oprettet private realskoler i stationsbyerne.

Vi ved også, at bønderne ofte fortsatte med at tage til nærmeste købstad for at købe ting, som ellers let kunne erhverves i den nærmere beliggende stationsby,³⁴ men at dette forhold ændredes over tid.

Landboer og stationsbyboer omgikkes ikke meget privat, men de to grupper mødtes offentligt, for eksempel i de mange foreninger – selv om der også i nogle tilfælde blev dannet særlige borgerforeninger, kun for stationsbyens beboere.³⁵

Stationsbyerne som formidlere af bykultur og som forbindelsesled mellem land og by

Arkitektonisk adskilte de nye stationsbyer sig både fra købstæderne med deres blanding af gamle og nye bygninger og fra landsbyerne med deres mange stråtage, medmindre det var et af de tilfælde hvor en landsby udviklede sig til en stationsby.

Den prototypiske stationsby havde mange toetages sammenbyggede huse med butikker i stueetagen. Der var gadenavne, fortove og gadelygter, og tæt ved stationen var der et hotel med en sal, hvor børn og unge kunne gå på danseskole og lære at føre sig. Desuden var der ofte, som omtalt, foruden kommuneskolen en privat realskole og en teknisk skole. I de fleste stationsbyer var der både læge og apotek, senere også en tandlæge og måske en sagfører, foruden en hel række specialbutikker og håndværkere.

Indbyggerne i de veletablerede stationsbyer opfattede sig selv som byboer. Det signalerede de ved at bruge efternavne og ved at tiltale folk med De, hvor den landlige skik var at bruge fornavne og du.

Trods disse udtryk for en byidentitet var der også træk der forbandt stationsbyboerne med det omgivende land. Stationsbyerne hørte til landboernes sekundære aktivitetsfelt, og ofte blev de hovedbyer i kommunerne, og dermed de steder hvor landboerne mødtes i deres foreninger, og hvor de kendte folk, og kunne forvente at de selv var kendt af de lokale, så de ikke følte sig fremmede på samme måde som de gjorde i købstæderne. Mange landmænd flyttede til stationsbyen på deres gamle dage, og i det hele taget var der mange familierelationer mellem stationsbyboer og landboer.³⁶

Sprogligt set indtager de også en formidlende mellemposition, og kan ses som en slags trædesten på vejen fra den lokale dialekt til en regional sprogbrug, der har karakter af et standardsprog med regionale træk. Tilstedeværelsen af de mange stationsbyer som en række sprogøer i dialektlandskabet er formentlig en del af forklaringen på, at landboerne efterhånden ikke nøjes med at modernisere dialekten, men skifter den ud med et regionalt præget stan-

dardsprog. Stationsbyerne kunne levere levende modeller som gjorde det lettere at skifte, og har derfor været medvirkende til at standardsproget spredte sig så hurtigt i Danmark.

Tosprogethed som løsning?

I 1945 skrev sprogforskeren Anders Bjerrum, der selv var bondesøn fra Vestslesvig, om forholdet mellem folkemål og rigssprog, det vil sige dialekt og standardsprog, i samleværket *Den danske Bonde*:

»Den gamle Bonde havde Adgang til to vidt forskellige Kulturverdener, Folke-maalet aabnede ham Adgang til den dybe Harmoni, der prægede den gamle Almuekultur, Dagliglivets strænge Krav om Pligt troskab og om Lydighed mod Sædvanens Regler, den rige Følelse af Samhørighed med Bysens Folk i Sorg og Glæde, den enfoldige og vise Fortrolighed med Naturens og Menneskelivets almene Love. Og Rigssproget gav ham Adgang til Religionens Sandheder, til klare Tanker og skøn Poesi, til Alverdens Viden og Byens mangfoldige Herligheder, til Indsigt i Samfundets Anliggender, Medansvar for og Medbestemmelsesret i Landets og Sognets Styre. Er det tænkeligt at Bønderne vil give Afkald paa den Rigdom, Tvesproget skænker dem?«³⁷

Figur 4. I den traditionelle bondekultur var høsten ikke kun hårdt arbejde men også fest, og alle deltog i høstarbejdet, men med klart fordelte roller. Foto: Lars Rastrup på høstarbejde, Østfyns Museer.

Bjerrum ser altså den moderne bonde som stående i en konflikt eller i hvert fald spænding mellem to kulturer, og antyder tosprogethed eller bidialektisme som en løsning.

Om det er som en løsning på den konflikt som Bjerrum skildrer, skal jeg lade være usagt, men to steder i landet har der udviklet sig en sprogbrug med bidialektisme som det almindelige, i Sønderjylland og på Bornholm. Både for bornholmere og sønderjyder er det helt naturligt at veksle mellem to sproglige koder, en dialekt(nær) kode og en (intenderet) standardkode, afhængigt af især hvem man taler med, men også af hvilken situation man er i. I samtaler med andre lokale og om dagligdags ting taler man dialekt, mens man skifter til (intenderet) standarddansk i samtaler med fremmede og eventuelt når visse emner langt fra dagligdagen kommer på tale.³⁸

Bjerrum tror vist ikke selv på den ovenfor skildrede løsning. Han citerer Marius Kristensens beskrivelse af to forskellige måder man kan skifte fra dialekt til standardsprog: En, hvor man tager standardsproget mere og mere til hjælp for at udtrykke nye tanker og begreber, men i lang tid bevarer forskellige udtalejendommeligheder, og hvis man er jyde bliver ved med at sige *a*. Og en anden, der begynder med at sige *je* i stedet for *a*, og i det hele taget efterligner standardtalesprogets ydre side, fordi man finder rigssprogstalende efterlignelsesværdige. Den første type er nu ved at blive sjælden, siger Bjerrum, fordi man føler sig underlegen over for den moderne bykultur: »*I vore Dage skyldes Sprogskiftet vist altid en Trang til at efterligne Byboerne og Angst for deres Foragt*«. ³⁹ Den indsigt peger frem mod fjerde og sidste akt i vores drama.

Fjerde Akt: 1958 Fælles skolelov for land og by og kulturelt opbrud

Skoleloven i 1958 skabte for første gang i historien principiel ligestilling af landbobørn og bybørn i adgangen til boglig uddannelse. Den markerede samtidig begyndelsen til et omfattende kulturelt opbrud i det, der engang var et landbosamfund med sin egen kultur. For nu at citere Anders Bjerrum endnu en gang: »*Den gamle Bondekultur er ved at forsvinde, de unge Bønder har ikke Brug for den mere*«. Det er derfor forståeligt, fortsætter Bjerrum, »*at det falder mange unge Landmænd naturligt at finde Byboere efterlignelsesværdige. Dialekterne aabner dem ikke Adgang til den fulde Rigdom og Skønhed i den gamle Bondekultur, for meget deraf har de bevidst vraget, og noget forstaar de ikke*«. ⁴⁰

Skoleloven i 1958 beseglede denne udvikling ved for første gang i historien at sidestille land og by og dermed forudsætte, at landbobørn også kunne have brug for at lære fremmedsprog og matematik. Fag der var helt fraværende i læseplanen for landsbyskolerne, hvad der betød, at overgangen til gymnasiet var betydeligt vanskeligere for børn fra landet end for købstadbørn.

Danmark var ikke længere et landbrugsland, udtrykt ved at industrieksporten nu var lige så stor som landbrugseksporten, og landdistrikterne prægedes i 1950'erne og 1960'erne af afvandring fra landbruget. Afvandringen fra landbruget førte ikke nødvendigvis til fraflytning, for en forbedret infrastruktur og moderne samfærdselsmidler gjorde pendling mulig, så mange af de afvandrede blev boende på landet, ofte i de hastigt voksende parcelhusbebyggelser, som hverken er land eller by i klassisk forstand.⁴¹ Demografisk set var skellet mellem land og by mere flydende end før.

Resultatet blev landdistrikter og landsbyer og parcelhusbebyggelser der var betydeligt mere heterogene end det gamle landbosamfund, og et vist nedbrud af det foreningsliv der som en moderne pendant til det gamle landsbyfælleskab havde bundet det hele sammen.

Etnologerne talte om »*En livsform på tvangsauktion*«⁴², og dialektologer og sociolingvister kunne konstatere, at der nu ikke længere kun var tale om nivelering af dialekten, men om et sprogskifte fra dialekt til (intenderet) standard-sprog.

Figur 5. Luftfoto fra 1959 af Vadum Kommunekontor og plejehjemmet Solvang. I baggrunden, længst væk, ses den nyopførte centralskole. Udlånt af Vadum Lokalhistoriske Arkiv.

Sprogbrugen i skole og børneinstitutioner

Engang i 1960'erne begyndte mange forældre at tale et tilsigtet standardsprog til deres børn, i stedet for den dialekt der ellers var deres naturlige dagligsprog, og som de stadig brugte i andre sammenhænge. Fænomenet er omkring 1970 iagttaget af forfatteren til denne artikel flere steder i landet fra Ulfborg i vest til Åkirkeby på Bornholm. Spurgte man forældrene, hvorfor de gjorde dette, fik man som svar at børnene fik det lettere i skolen, når de ikke skulle slås med en medbragt dialekt, og boglig uddannelse blev nu tillagt meget større betydning også blandt landmænd.

Noget kunne tyde på, at forældrene havde mere ret end de selv vidste. I hvert fald viste en undersøgelse i Tinglev, hvor trefjerdedele af både børn og forældre opgav at de talte sønderjysk hjemme, at over halvdelen af børnene i den danske skole oplevede problemer på grund af det sprog de talte mest, og det var jo altså dialekten, mens kun 15 % af forældrene mente det var tilfældet. Det drejede sig især om problemer med skriftlige arbejder.⁴³

Mange landbrugsejendomme udviklede sig i disse år fra familiebrug til enmandsbrug med udearbejdende kone. En følge heraf var en stigende institutionalisering af børnene, allerede fra etårsalderen. Det har nu længe været sådan, at næsten alle børn i Danmark, uanset hvor de vokser op, er i daginstitution fra de er et år, hvilket betyder, at de er institutionaliseret i den alder hvor de tilegner sig sproget. Det har den konsekvens, at forældrenes sprog fylder mindre og sproget i daginstitutionen mere. Det er ikke undersøgt systematisk, hvad det betyder, men både anekdotisk viden (blandt andet fra Bornholm) og enkelte undersøgelser viser entydigt, at »pædagoger og medhjælperer bruger et rigsdansknært talesprog over for børnene. Selv de der taler dialekt hjemme, er tilbøjelige til at skifte sprog i børnehaven, også når de snakker med dialekttalende børn.«⁴⁴

Resultatet er at dialekttalende børn tilegner sig standarddansk senest i børnehaven, mens for eksempel dialekttalende sønderjyske børn i begyndelsen af 1970'erne følte, at deres sprog ikke slog til, når de på de højere klassetrin blev flyttet fra den lille landskole til en byskole.⁴⁵

Og i mange tilfælde har børnene meget få lejligheder til at lære sig dialekten, idet de allerede fra etårsalderen tilbringer de fleste vågne timer i en institution, hvor det normale omgangssprog er en form for standardsprog.

Mediernes indtog

I samme periode er der sket en sand medieeksplosion, og den kender ikke forskel på land og by.

Mens der var en skrap sprogpolitik i radioen op gennem 1960'erne, og fjernsynet også betjente sig af et relativt konservativt standardsprog, så skete der

samtidig med den stærke vækst i mediemuligheder og medieforbrug et skift i retning af afslappet dagligsprog. Formentlig ikke uden sammenhæng med det kulturelle opbrud som 1968 repræsenterer.

Grænsen mellem offentligt og privat blev nedbrudt, og der skete en intimisering af kommunikationsformen i medierne. Det var ikke længere et lidt højtideligt foredragssprog, men mere afslappet dagligstuesnak, og det betød at det blev mere nærliggende for mediebrugerne at efterligne mediesproget.

Dertil kommer at nutidens studieværter har fået en helt anden status end speakerne i Statsradiofonien. De bliver rollemodeller for unge mennesker. Da deres sprog næsten udelukkende er københavnskpræget moderne standard, bliver det denne udgave af talt dansk der i praksis bliver normgivende, ikke den konservative variant som tidligere havde været holdt op som eksempel til efterlignelse.

Samtidig svækkes lokalsamfundet af at medieorienteringen og IT-brugen fjerner en del af bindingen til det lokale. Facebook-vennerne kan befinde sig hvor som helst.

Hvad skal man så overhovedet bruge et lokalt sprog til?

Hvordan taler man i nutidens landbosamfund?

Det allermest karakteristiske for sproget i nutidens landbosamfund er dets heterogenitet. For første gang i historien er der i næsten hvert eneste lokalsamfund en eller flere af beboerne der er født og opvokset uden for landets grænser, ofte endda meget langt udenfor, som har et andet sprog end dansk som modersmål, og i mange tilfælde også medbringer en anden religion og nogle andre kulturelle traditioner. Dette indslag i lokalbefolkningen er dog stadig talmæssigt ret lille. Det har derfor større sproglig betydning at man også kan møde mange forskellige former for dansk, fordi den geografiske mobilitet er betydelig. Der er efter alt at dømme større dialektvariation i det enkelte lokalsamfund end for 100 år siden. Ofte er der også en betydelig variation, der hænger sammen med den enkelte talers sociale placering. Især blandt midaldrende og ældre kan der være tydelig forskel på bøndernes dagligsprog og arbejdere og funktionærers sprog, men ikke samme mønster i alle dele af landet.

Visse steder, for eksempel Sjælland, Lolland og Århusegnen, aflagde de større landbrugere ret tidligt dialekten, så det var småbønder og husmænd, der især holdt fast i dialekten, om end i udtyndet udgave. Andre steder, nok især jyske egne, men dele af Fyn og Bornholm kan også medregnes, er brug af udtyndet dialekt næsten forbeholdt landbrugerne. Denne geografiske forskel er der stadig rester af.

Den ovennævnte variation overskygges dog mange steder af den store aldersmæssigt betingede forskel på sprogbrugen. Børn og unge har stort set lagt

dialekten bag sig, og den største sproglige kontrast er derfor hverken korreleret med social klasse eller fødested, men fødselsår og i en vis udstrækning køn. Nye undersøgelser tyder på, at blandt de yngre overlever den lokale dialekt i dag kun i en maskulin subkultur.⁴⁶ De eneste unge, der taler dialekt, er mænd der har manuelle erhverv, som er meget lokalt orienterede, og som har interesser der bedst kan udfoldes i en landlig sammenhæng, såsom jagt og fiskeri. Dialektbrug kobles altså med en særlig maskulin livsstil. Kun i sådanne grupper kan vi finde yngre mennesker der stadig taler relativt lokalt. Derudover bruges dialekten mange steder i landet kun af folk i pensionistalderen.

Når dialekten bliver til et kendetegn på at taleren er et rigtigt mandfolk, er dens dage som lokalt samlingsmærke talte. Man kan sagtens være meget lokalt orienteret uden at synes at det at tale dialekt hører med til normal praksis.

Nogle vil sikkert hævde at det er for pessimistisk et syn på dialekternes overlevelsesmuligheder og måske henvise til Sønderjylland som en undtagelse. Der er dannet en sønderjysk forening, og man er begyndt at have visse sønderjyske vejskilte med navne som *Æ Trinbræt*.⁴⁷ Eller man vil fortælle om at Slesvigsk Parti førte valgkamp på sønderjysk i 2001, eller at præsten samme år holdt gudstjeneste for den tyske menighed i Tinglev med prædiken på sønderjysk, hvad der førte til en mangedobling af deltagerne.⁴⁸ Det er ikke noget nyt at sønderjysk dialekt står stærkere i det tyske mindretal end blandt flertallet. En væsentlig grund til dette er at mindretallet har tysk som kultursprog, ikke dansk, og derfor er påvirkningen fra rigsdansk langt svagere for eksempel hos elever i de tyske skoler end i de danske.⁴⁹ Og unge sønderjyders ambivalente holdninger til sønderjysk tyder ikke på, at denne landsdel vil adskille sig fundamentalt fra resten af landet.⁵⁰

Taget under ét bekræfter de sønderjyske beretninger dødsdommen. Hverken sønderjysk eller andre dialekter kan holdes i live som almindelige dagligsprog ved foreninger for sprogbevaring eller events som den omtalte gudstjeneste. Alle disse foranstaltninger viser netop at dialekten ikke længere er det selvfølgelig lokale talesprog, men noget særligt som visse grupper kan dyrke ved særlige lejligheder, og som turistbranchen kan udnytte som lokalkolorit.

Tæppefald

De sidste 500 års sproghistorie kan, set fra de lokale dialekters side, sammenfattes som én lang nedgangsperiode, hvor de kræfter, der modarbejdede dialekterne, blev stadig flere og stærkere.

Senest omkring år 1600 var den ideologiske nedvurdering af dialekterne udbredt, men der var ikke nogen direkte bestræbelser i retning af at få bønderne til at aflægge dialekten. Fra begyndelsen af 1800-tallet får de negative hold-

ninger praktiske konsekvenser i forbindelse med skriveundervisningen, og samtidig betyder den øgede geografiske mobilitet at mange enkeltindivider aflægger eller nedtoner deres dialekt. I slutningen af århundredet betyder moderniseringen af landbosamfundet og gårdmændenes forbedrede status at dialekten nivelleres. Man aflægger i stor udstrækning de mest markante træk, der konnoterer gammeldags bondskhed, men bevarer en moderniseret dialekt, svarende til at der er skabt en moderniseret bondestand med en ikke ringe selvfølelse, som nok vil lyde moderne, men ikke som en bybo.

Omkring 1960 begynder foreløbig sidste fase, som i hvert fald i øjeblikket ser ud til at blive den endegyldige slutning for dialekterne i Danmark. Forældre holder op med at give dialekten videre til deres børn, hvilket er udtryk for at landbokulturen er brudt sammen. Man nøjes ikke med at ændre visse træk inden for dialekten, men forlader den helt til fordel for et standardsprog der højst har nogle dialektale rester i form af sætningsmelodi og enkelte glosor eller former.

Noter

1. Artiklens forfatter er sprogforsker, ikke historiker. Det er derfor heller ikke originale historiske analyser der fremlægges, men udnyttelse af eksisterende historiske analyser til en syntese af sammenhængen mellem historiske forhold og sproglige forandringsprocesser.
2. Jens Pedersen Høysgaard 1747, citeret efter Henrik Bertelsen 1920, s.370.
3. For en udførligere skildring se Inge Lise Pedersen 2009b, s. 62ff.
4. Søren Poulsen Judichær 1650, citeret efter Peter Skautrup 1947, s. 316.
5. Henrik Bertelsen 1919, s. 214.
6. Henrik Bertelsen 1919, s.163.
7. Thomas Kingo 1674; Den danske Salmebog nr 745.
8. Om vestjyske arbejdsvandring i en senere periode Kirsten Linde 1993, s.203-218.
9. Everett M. Rogers 1969, citeret fra Peter Henningsen 2006, s.153.
10. For eksempel Palle O. Christiansen 1996.
11. Claus Bjørn 1988 bd. 3, s.32ff, 94.
12. Jf. Asger Th. Simonsen 1989.
13. Citeret fra Peter Skautrup 1953, s.157.
14. Citeret efter Peter Skautrup 1953, s.157.
15. Inge Lise Pedersen 2009a, s.166.
16. Karen Schousboe 1983, s.124.
17. KarenSchousboe 1983, s.125.
18. Laust Kristensen 1989, s.144f.

19. Jf. Inge Lise Pedersen 1991, s.75ff.
20. Inge Lise Pedersen 1991, s.79.
21. Inge Lise Pedersen 1991, s.78.
22. Jakob Knudsen 1944, s.155, citeret efter Ove Korsgaard 2004, s. 402.
23. Forskellen hænger formentlig sammen med, at dialekt og landsmål blev opfattet som nationale udtryk over for riksmål som var fornorsket dansk og gav associationer til den dansk(prægede) embedsmandsstand.
24. Jf. Martin Th. Bork 2006, s. 232ff.
25. Jf. Inge Lise Pedersen 2005b.
26. H.F. Feilberg 1882, s.1.
27. Jf. Palle O. Christiansen 2004, specielt s. 147ff.
28. Folkehøjskolens Sangbog 18. udg. Nr. 468.
29. Eksempler på den gradvise modernisering i Vestjylland gives i Peter Skautrup 1921, jf. også Inge Lise Pedersen 2002, 2005a.
30. Jf. Anker Jensen 1898, K.B. Jensen 1927, s.34f.
31. Viggo Hansen 1965.
32. Fremstillingen bygger i alt væsentligt på de publikationer som udsprang af SHF's projekt Stationsbyen 1980ff, blandt andet Stilling 1987, Pedersen 1987 og Eriksen 1996.
33. Niels Peter Stilling 1987, s. 489.
34. Se for eksempel Margit Baad Pedersen 1987 om Karise.
35. Sidsel Eriksen 1996, s.123ff.
36. Margit Baad Pedersen 1987, s.175.
37. Anders Bjerrum 1945, s.213.
38. Jf. Pernille Westh-Jensen 2002, Karen Margrethe Pedersen 1986.
39. Anders Bjerrum 1945, s. 212.
40. Anders Bjerrum 1945, s. 214.
41. Jf. Johs. Nørregaard Frandsen 1991.
42. Palle O. Christiansen 1982.
43. Karen Margrethe Pedersen 1986, s.27.
44. Karen Margrethe Pedersen 1986, s. 184.
45. Karen Margrethe Pedersen 1986, s.183.
46. Signe Wedel Schøning og Inge Lise Pedersen 2009.
47. Karen Margrethe Pedersen 1993.
48. Eskild Bram 2002, s.19.
49. Jf. Karen Margrethe Pedersen 1986.
50. Marie Maegaard 2001.

Litteratur

- Bertelsen, Henrik (udg.): *Danske Grammatikere*, 1-5. København. 1915-1929.
- Bjerrum, Anders: Folkemaal og Rigssprog, i M.P.Ejerslev (red.), *Den danske Bonde* 1-2. København 1945, s.189-214.
- Bjørn, Claus m.fl. (red.): *Det danske landbrugs historie*, 1-4. Odense 1988.
- Bork, Martin T.H.: *Fællesskabet efter fællesskabet. Sociale relationer og netværk i et dansk landbosamfund efter landsbyfællesskabets opløsning ca. 1785-1850*. København 2006.
- Bram, Eskild: Set og sket i Grænselandet, *Sønderjysk Månedsskrift*, 2002:1-2, s.18-26.
- Christiansen, Palle O.: *En livsform på tvangsaktion?* København 1982.
- Christiansen, Palle O.: *A Manorial World. Lord, Peasants, and Cultural Distinctions on a Danish Estate 1750-1980*. København 1996.
- Christiansen, Palle O.: *Landsbyliv. Afhandlinger om livsstil og sociale relationer i landbosamfundet fra 1700-tallet til i dag*. Kerteminde 2004.
- Eriksen, Sidsel: 1996 *Stationsbyens Samfund. Folk og foreninger i Grindsted 1880-1940*. Grindsted 1996.
- Feilberg, H.F.: Plan for en ordbog over jysk folkemål. *Tidsskrift for Filologi* VI 1882.
- Frandsen, Johs. Nørregaard: Da landbolivet blev en by i provinsen. Essay om landbrugets bevidsthedsformer under forvandling. *Folk og Kultur* 1991, s.33-59.
- Hansen, Viggo: Den rurale by. De bymæssige bebyggelsers opståen og geografiske udbredelse. *Geografisk Tidsskrift* bd. 64, 1965, s.54-69.
- Henningsen, Peter: *I sansernes vold*, 1-2. København 2006..
- Jansen, Chr. R. (red.): [1980] *Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940*. Århus [1980].
- Jensen, Anker: Sproglige forhold i Åby sogn, Århus amt. *Dania* 1898:5, s.213-31.
- Jensen, K.B.: Sjællandske dialektforskelle. *Danske Folkemål* 1927, s.33-41.
- Korsgaard, Ove: *Kampen om folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*. København 2004.
- Kristensen, Laust (udg.): *Skik og sæd hos bønderne sidst i det 18. og først i det 19. århundrede*. København 1989.
- Linde, Kirsten: 1993 West Jutland Work Migrations during the Nineteenth Century, i: Mette Guldborg, Poul Holm og Per Kristian Madsen (red.) *Facing the North Sea. West Jutland and the World*. Esbjerg 1993, s.203-218.
- Mægaard, Marie: Jeg er da stolt af at jeg er sønderjyde – altså sådan forholdsvis. Om sprogbrug og sprogholdninger hos sønderjyske unge. *Danske Talesprog*, 2001.

- Pedersen, Inge Lise: Højskolen og dialekterne – og dialektologerne. *Danske Folkemål*, 1991, s.75-86.
- Pedersen, Inge Lise: Sociolingvisternes dialekter, i *Dialekter – sidste udkald? Modersmål-Selskabets Årbog*. København 2002, s.81-94.
- Pedersen, Inge Lise: Processes of Standardisation in Scandinavia, i Peter Auer, Frans Hinskens and Paul Kerswill (eds.) *Dialect change, Convergence, and Divergence in European Languages*. Cambridge 2005a, s. 171-195.
- Pedersen, Inge Lise: Nøgterne kvinder og følsomme mænd? En analyse af breve og dagbøger fra grundtvigske miljøer i slutningen af 1800-tallet. *Danske Talesprog* 2005b, s.103-137.
- Pedersen, Inge Lise: Standardsprogets tilblivelse og rolle i Danmark. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 2009a, s.159-177.
- Pedersen, Inge Lise: The social embedding of standard ideology through four hundred years of standardisation, i Marie Maegaard, Frans Gregersen, Pia Quist and J. Normann Jørgensen (eds.), *Language attitudes, standardization and language change*. Oslo 2009b, s.51-68.
- Pedersen, Karen Margrethe: *Mødet mellem sprogene I den dansk-tyske grænse-region. En-, to- og flersprogede børn i Sønderjylland*. Åbenrå 1986.
- Pedersen, Karen Margrethe: Æ Trinbræt – En studie over det dialektale skriftsprog i Sønderjylland i 1990'erne, i Karen Margrethe Pedersen og Inge Lise Pedersen (red.), *Jyske Studier tilegnede Magda Nyberg og Bent Jul Nielsen*. København 1993, s.134-148.
- Pedersen, Margit Baad: *Stationsbyliv. Karise 1880-1940*. Viborg 1987.
- Plum, Frederik: *Haandbog for Lærere og Opsynsmænd i borger- og Almueskolerne*. København 1804.
- Schøning, Signe Wedel og Inge Lise Pedersen 2009
- Schousboe, Karen (udg.): *En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1839)*. København 1983.
- Simonsen, Asger Th.: Småbruger eller daglejer? En sammenligning af bebyggelsen og den sociale forandring, i Helle Damgaard og Per Grau Møller (udg.), *Huse og husmænd i fortid, nutid og fremtid*. Odense 1989, s.127-42.
- Skautrup, Peter: Om Folke- og Sprogblanding i et vestjysk Sogn. *Danske Studier* 1921, s.97-111.
- Skautrup, Peter: *Det danske Sprogs Historie*, 1-5. København 1944-1970.
- Stilling, Niels Peter: *De nye Byer. Stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1840-1940*. Viborg 1987.
- Westh-Jensen, Pernille: Bornholmernes skift mellem dialekt og standard, i *Dialekter – sidste Udkald. Modersmål-Selskabets årbog*. København 2002, s.157-161.

Summary

The article describes the change from a dialect speaking peasantry living in local communities with tight social networks and strong local linguistic norms into mostly standard speaking farmers, with only few local dialect features, corresponding to the fact that the traditional locally oriented peasant culture does not exist any longer. The history is seen as a drama in four acts:

The Lutheran Reformation led to standardisation of print language and to an upgrading of the written language as a model of the spoken one.

Agrarian reforms towards the end of the 18th century led to increasing regional and social mobility in the peasantry, with more heterogeneous local communities, looser social networks, and growing linguistic heterogeneity a result. Writing abilities became an issue and the cognate campaign against dialects contributed to downgrade the local dialects.

From the middle of the 19th century a radical modernisation of the Danish society took place with the agrarian sector as an important factor. A modern agrarian identity was constructed by the well-to-do farmers with a certain group feeling and they could signal this by speaking modernised, levelled dialects.

Act 4 begins around 1960, with increasing homogenisation of urban and rural areas and a general cultural break-up. The fact that many parents do not pass on their dialect to their children demonstrates that a specific agrarian culture, expressed among other things by use of the local dialect, is out of question. The countryside has been more or less urbanised, also the farmers' state of mind, and this is reflected in spoken language.

In the article there is a special focus at the 19th century, when the modernisation of the agrarian sector was early and far-reaching, compared to the other Scandinavian countries. This is seen as part of the explanation, why Danish dialects have a much weaker position than the dialects in other North-Western European countries.

Forfatter

Inge Lise Pedersen, født 1939. Ansat ved Afdeling for dialektforskning, Nordisk forskningsinstitut, Københavns Universitet 1969-2009, senest med tjeneste ved Danmarks Grundforskningsfonds Center for sociolingvistiske Sprogforandringsstudier. I en årrække deltidsprofessor i dansk sprog ved Universitetet i Tromsø. Har skrevet om nordiske dialekter og sproghistorie, specielt om talesprogets historie set i samspil med samfundsudviklingen, herunder sproglig standardisering.